

Кухарева-Рожко В. І.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та загального мовознавства
Черкаського державного технологічного університету*

Дядюра Г. М.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та загального мовознавства
Черкаського державного технологічного університету*

КОМУНІКАТИВНІ ФУНКЦІЇ БЕЗОСОБОВИХ КОНСТРУКЦІЙ У СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ МОВІ

Анотація. У статті безособові речення розглянуто як один із засобів забезпечення комунікативно – пізнавальних потреб спілкування в науковій сфері. Необхідність дослідити це синтаксичне явище на матеріалі науково-технічних текстів зумовлена розширенням функцій науки в сучасному суспільстві, а отже, впливом наукового стилю на сучасну літературну мову в цілому. Доведено, що комунікативні характеристики наукового тексту відзначаються своєю специфікою, що зумовлено діяльністю науковців, зокрема основним завданням комунікації – якнайточніше передати реципієнтам свої уявлення про певну частину наукового знання. Комунікативна стратегія автора полягає в тому, щоб визначити необхідний і достатній набір мовних засобів, зокрема синтаксичних, за допомогою яких можна оптимально передати когнітивну модель, тобто досягти комунікативної мети. Безособові речення описано з комунікативного погляду – досліджено їхнє комунікативне навантаження (роль в активізації уваги читача, у розгортанні наукового дискурсу, в побудові наукового тексту). Зазначено, що велика частотність у наукових текстах безособових речень є наслідком реалізації такої риси наукового стилю, як об'єктивність викладу, хоча безособові речення найбільш живані й в інших функціональних стилях. Проте в художніх і публіцистичних текстах більшу частину їх складають власне безособові речення, які означають процеси, що не мають суб'єкта. Проведений аналіз сучасних українських науково-технічних текстів свідчить про те, що в наукових текстах широко використовують безособові речення з модальними словами типу *треба, потрібно, необхідно, доцільно, бажано, можна, не можна, неможливо тощо*. У таких безособових реченнях головний член найчастіше має складену форму, тобто безособово-предикативне слово, що виступає в ролі головного члена, завжди вживається у сполученні з інфінітивом. У дослідженні з'ясовано, що безособові конструкції в науковому тексті виконують низку комунікативних функцій: позначають дію людей взагалі або їх невизначеної кількості; усувають із викладу суб'єкт дії; спрямовують увагу читача на об'єкт або дію; виражають некатегоричність викладу.

Ключові слова: комунікативні функції, безособові конструкції, науково-технічний текст, науковий стиль, односкладні речення, наукова мова.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. З'ясування комунікативних функцій безособових конструкцій

у науковому тексті об'єднує два основні підходи: з одного боку, проаналізовано всі різновиди таких речень (тобто здійснено системне дослідження в межах формально-граматичного підходу), а з другого боку, безособові речення описано з комунікативного погляду – досліджено їхнє комунікативне навантаження (роль в активізації уваги читача, у розгортанні наукового дискурсу, в побудові наукового тексту) [1, с. 104].

Комунікативні характеристики писемного мовлення залежать від сфери, в якій відбувається спілкування. Так, комунікативні характеристики наукового тексту відзначаються своєю специфікою, що зумовлено специфікою наукової сфери, зокрема основним завданням комунікації – якнайточніше передати реципієнтам свої уявлення про певну частину наукового знання. Комунікативна стратегія автора полягає в тому, щоб визначити необхідний і достатній набір мовних засобів, зокрема синтаксичних, за допомогою яких можна оптимально передати когнітивну модель, тобто досягти комунікативної мети [2, с. 121–123].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній лінгвістиці презентовано низку наукових розвідок, які присвячено різним аспектам вивчення односкладних конструкцій, зокрема безособових речень. Українські мовознавці І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський дослідили семантичні та граматичні особливості односкладних речень [3]. А. Загнітко розглядає проблеми односкладного речення в українському мовознавстві [4]. У монографії Л. Коваль досліджено кореляції формально – синтаксичних та семантико – синтаксичних параметрів головного компонента односкладних речень [5]. Комунікативні характеристики наукового тексту на різних мовних рівнях проаналізовано у монографії Н. Непійводи [2]. Когнітивно – комунікативні аспекти наукового тексту висвітлено у монографії Г. Дядюри, В. Кухаревої – Рожко [1].

Формулювання мети статті. Мета статті – з'ясувати комунікативні функції безособових конструкцій та проаналізувати безособові речення з комунікативного погляду в сучасних науково – технічних текстах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Швидкий розвиток наукового знання спонукає науковців все активніше досліджувати й аналізувати наукові тексти. Спеціальні дослідження останнього часу характеризуються високим науковим рівнем, застосуванням типологічного підходу до проблеми,

внесеної в контекст слов'янської мовної спільноти й у більш широкий, а також відсутністю тенденційного розгляду проблеми. Таким є дослідження Ю. Шевельова [6, с. 171–186]. Автор аналізує походження конструкцій з формами на *-но, -то* у східнослов'янських мовах, зокрема в українській, в історичному контексті, зупиняючись на початковому періоді польсько-українських міжмовних контактів, наслідком яких, на його думку, є формування об'єктних конструкцій в українській мові. Ю. Шевельов робить низку припущень щодо функції допоміжного дієслова *бути* у становленні часової категорії, статусу конструкції з іменами у формі середнього роду називного-знахідного відмінків при формах на *-но, -то*.

Д. Вечорек аналізує конструкції як оригінальне структурно-семантичне явище сучасної української літературної мови, детально й глибоко розглядаючи його кризь призму перфектності. Дослідження привертає увагу ще й завдяки багатому ілюстративному матеріалові, дібраному з творів сучасних авторів. Вона доходить висновку, що «перфектні предикативні форми на *-но, -то*, їх семантика й синтаксичні потенції складають ідіоентичну специфіку української мови, характерологічну рису, яка відрізняє її від усіх слов'янських мов» [7, с. 7].

Спробою подати явище формування та функціонування конструкцій з *-но, -то* в загальнолінгвістичному контексті є дослідження А. Даниленка [8, с. 113–126], який трактує статус конструкцій з прямим об'єктом (типу «*каву (було, буде) витито, листа (було, буде) написано*») як недієслівні за своєю природою.

Варто зауважити, що велика частотність у наукових текстах безособових речень є наслідком реалізації такої риси наукового стилю, як об'єктивність викладу, хоча безособові речення найбільш вживані й в інших функціональних стилях. Проте в художніх і публіцистичних текстах більшу частину їх складають власне безособові речення, які означають процеси, що не мають суб'єкта.

У науковому стилі широко використовують конструкції з безособовими дієсловами (або особовими в безособовому вживанні) для позначення дії як певних осіб, так і узагальненого діяча.

Комунікативні характеристики писемного мовлення залежать від сфери, в якій відбувається спілкування. Так, комунікативні характеристики наукового тексту відзначаються своєю специфікою, що зумовлено специфікою наукової сфери, зокрема основним завданням комунікації – якнайточніше передати реципієнтам свої уявлення про певну частину наукового знання. Комунікативна стратегія автора полягає в тому, щоб визначити необхідний і достатній набір мовних засобів, зокрема синтаксичних, за допомогою яких можна оптимально передати когнітивну модель, тобто досягти комунікативної мети [2, с. 121–123].

Синтаксична функція відображає поведінку частини (тобто меншої одиниці) у системі певного цілого (тобто з певного погляду більшої одиниці), елемента – субстрата функції в середовищі. Носієм функції може бути будь-яка із синтаксичних одиниць – синтаксичне слово, словосполучення, речення, – середовищем функціонування яких є позамовна ситуація, насамперед денотативна. Найчастіше досліджують речення як основну синтаксичну одиницю в його проекції на позамовну ситуацію. Функції речення визначають по-різному, акцентуючи відповідний аспект.

Поняття синтаксичної функції передусім пов'язане з поняттям функцій мови взагалі (природа і кількість функцій мови, їх ранговий характер, взаємовідношення функцій мови і властивостей окремих частин та одиниць мовної системи, зв'язок окремих функцій одиниць мови з її загальними функціями тощо). Функції синтаксичних одиниць тісно пов'язані з двома базовими функціями мови – комунікативною і когнітивною. Ці функції зумовлюють функціонування одиниць семантичного, комунікативного і формального синтаксису.

У системі функцій синтаксичних одиниць велику роль відіграють синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, які впливають на розподіл функцій на два типи: формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні. Ці два типи функцій спрямовані у сферу мови, тоді як комунікативно-семантичні – у сферу мовлення.

Для дослідження безособових конструкцій використано різноманітні наукові тексти – збірники наукових праць, матеріали наукових конференцій, навчальні підручники й посібники для вищої школи, довідники, словники тощо.

У науковому стилі широко використовуються конструкції з безособовими дієсловами (або особовими в безособовому вживанні) для позначення дії як певних осіб, так і узагальненого діяча.

У сучасних наукових текстах функціонують безособові речення з предикатами, які означають дію людей взагалі або їх великої (чи невизначеної) кількості. Наприклад: «...*За рахунок механічної роботи вдається змінити внутрішню енергію тіл*» (ФА, 109); «*Цього вдається досягти вдалим вибором кутової швидкості системи координат*» (ФА, 142); «*Отже, лише надвисокими тисками вдається стиснути сталь*» (ФА, 59).

Якщо ж ідеться про дію конкретних людей, дослідників (за винятком автора), то звичайно в реченні є вказівка на них. Наприклад: «*Визнано за доцільне звернутися до Ейнштейнового методу обґрунтування формули Планка (хоч історично він був далеко не першим...)*» (МТФ, 114); «*Серед них можна відзначити доповідь «Відкриття кварків» Нобелівського лауреата Д. Фрідмана*» (МТФ, 47). Отже, у наукових текстах розвиваються і ще деякі способи об'єктивування висловлення, концентрації основної уваги на дії, – позначення діяча за допомогою непрямого відмінка імені або займенника 3-ої особи в безособовому реченні.

Суб'єктом дії може бути і сам автор. У безособових конструкціях сучасної наукової мови, на відміну від літературно-розмовної, дуже рідко виражається особовий суб'єкт дії. Якщо ж суб'єкт дії в безособовому реченні є, то це, як правило, авторське або лекторське «ми». Наприклад: «*Нам навіть важко уявити, що побачить наступне покоління в дослідженнях галактичних околиць*» (ФА, 33). Отже, особливість функціонування безособового речення в науковому стилі полягає в тому, що воно безособове не лише за структурою (тобто не має підмета), а й за семантикою (тобто деагентивне).

У сучасних наукових текстах авторське «я» або зовсім не експлікується: «*В основній частині посібника йшлося лише про всебічне розширення (стиснення) тіл ...*» (МТФ, 186); «*Про це йтиметься у II-й частині підручника*» (ФА, 7); «*Раніше вже зазначалося, що для постійної роботи поршневого двигуна необхідно періодично здійснювати такі технічні завдання*» (ФА, 166).

Підвищення частотності безсуб'єктних безособових речень, окрім іншого, свідчить про мовну компресію, про розвиток синтаксису (відносно вказаних конструкцій) у бік більшої лаконічності, стислості викладу.

Безсуб'єктні безособові речення в сучасних наукових текстах є не тільки найчастіше використовуваним різновидом односкладних речень, а й одним із найуживаніших способів вираження авторського «я». Використання безособових конструкцій для позначення дій як самого автора, так і інших осіб, реалізує об'єктивність викладу, оскільки вона є формою деагентизації висловлення.

У сучасних наукових текстах найпоширенішим різновидом односкладних речень є речення з предикатом, вираженим поєднанням модального слова з інфінітивом. Ці конструкції в досліджуваних текстах є найбільш частотними серед безособових, що пов'язане з важливістю вираження в науковому стилі значень можливості, неможливості, необхідності, бажаності.

Існує низка граматичних явищ, висока частотність яких пов'язана безпосередньо зі стилем наукової мови, з його змістом і формою вираження цього змісту. Йдеться, наприклад, про різні способи вираження модальності. Науковий текст здебільшого потребує дуже точного, дуже чіткого і дуже частого позначення деяких відтінків модальності. Так, наприклад, неможливість категоричної вимоги або твердження, що позначилось на науці довгим і сумним досвідом, змушує дослідника менш категорично, більш м'яко формулювати свої рекомендації, навіть якщо він у них абсолютно впевнений. Це передусім зумовлено реалізацією суттєвої для наукової мови категорії гіпотетичності, необхідності оцінки ступеня об'єктивності знання, формуванням і вираженням такої стильової риси наукової мови, як некатегоричність висловлення.

У наукових текстах широко використовують безособові речення з модальними словами типу *треба, потрібно, необхідно, доцільно, бажано, можна, не можна, неможливо* тощо. У таких безособових реченнях головний член найчастіше має складену форму, тобто безособово-предикативне слово, що виступає в ролі головного члена, завжди вживається у сполученні з інфінітивом, наприклад: «*Той самий результат можна отримати аналітичним шляхом без побудови векторної діаграми у масштабі*» (МТФ, 37); «*Бажано запам'ятати характерні значення питомих опорів металів та ізоляторів*» (Ф, 140); «*Проводити спектральний аналіз за допомогою суцільного спектра не можна*» (Ф, 115).

Безособові речення трапляються в різних функціональних стилях, проте в науковому стилі спостерігається, по-перше, перевага певних типів цих речень і, по-друге, іншим стає їхнє якісне значення: якщо в розмовно-побутовому спілкуванні і стилі художньої літератури на перше місце виступає значення бажання, то в науковому – значення можливості, необхідності, повинності [1, с. 155].

На відміну ж від розмовного стилю мови, де безособові речення з модальними словами переважно бувають простими реченнями, в науковому викладі вони часто входять до складу складного і виступають у ролі як головного, так і підрядного. Наприклад: «*Не треба думати, що для фокусування світла необхідні викривлені поверхні лінзи*» (Ф, 165); «*Зазначимо також, що варто ознайомитись із будовою і принципом дії найпростішого детекторного радіоприймача...*» (Ф, 91).

Своєрідним семантико-граматичним явищем української мови є предикативні форми на *-но, -то* в односкладному реченні.

У процесі свого формування вони зазнавали значного переосмислення, набуваючи особливого статусу. ПФ виявляють себе в джерелах різних стилів та жанрів (зокрема ділового) з XIV–XVст. і вже на ранніх етапах свого формування започатковують витoki всіх типів конструкцій, які існують у сучасній мові.

Найхарактернішою особливістю українських форм на *-но, -то*, якою вони відрізняються від пасивних дієприкметників, є наявність знахідного відмінка. Виникнення в мові безособових речень – подія не раптова. Вона відзначалася винятковою поступовістю, зароджуючись у надрах давньоруської мови. Безпосередньою причиною народження безособових речень, переходу від особової структури речень до безособової була втрата суб'єкта в особових реченнях або його перетворення в орудийний відмінок дійової особи, а таке перетворення давало змогу на певному етапі мислити за об'єктом невідомий суб'єкт.

Мовознавець Н. Ф. Непийвода вважає, що українці повинні відновити дієслівність своїх речень, бо це відповідає особливостям розвитку української мови [2, с. 246–271]. Основне значення безособових конструкцій, головний член яких виражений дієслівною формою на *-но, -то*, – показ стану не як процесу, а як результату дії в минулому або наявності результату в момент мовлення, наприклад: «*На рисунку 7 наведено приклади вимірювання при використанні двох розглянутих відлікових пристосувань*» (ПКП, 21); «*За одиницю температури у термодинамічній системі прийнято кельвін*» (ФА, 92); «*Докладно вибір засобів вимірювання і вплив похибок розглянуто в галузевих нормативно-технічних документах...*» (ПКП, 25). Для того, щоб підкреслити минулий (рідше майбутній) час дії, вираженої безособовою дієслівною формою на *-но, -то*, до неї додається допоміжне дієслово *було (буде)*, наприклад: «*Крім фото ефекту... було зроблено ряд важливих відкриттів*» (Ф, 111); «*Було запропоновано спосіб гетерофазного озонорадикального методу пригнічення утворення токсичних сполук при спалюванні палива*» (ФА, 6).

Безособові речення з головним членом, вираженим безособовою дієслівною формою на *-но, -то*, можуть наближатися своїм значенням до неозначено-особових: «*На таких екранах також передбачено (пор. передбачили) зображення повідомлень про несправності з індикацією місця та часу їх виникнення*» (МТФ, 400); «*У роботі розглянуто (пор. розглянули) негладкі задачі оптимального керування пучком траєкторій*» (ПКП, 12); «*Один тягарець підвішено (пор. підвісили) на нерозтяжній нитці...*» (Ф, 233).

Безособові речення на *-но, -то* використовуються в наукових текстах і для встановлення логічної послідовності в процесі наукового міркування, при виведенні формул, у посиленнях. Наприклад: «*У роботі ... сформульовано конкретні рекомендації з вирішення цих проблем*» (ПКП, 515); «*Внизу показано вигляд шести дисків...*» (Ф, 27).

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. Аналіз сучасних наукових українських текстів засвідчує, безособові речення вживаються значно частіше, ніж інші односкладні. Безособові речення є найрізноманітнішою і найуживанішою групою односкладних речень, зокрема безособові дієслова характеризуються граматичною категорією особи, оскільки вони виражають дію в її ставленні до діяча. Використання безособових конструкцій можна пояснити відсутністю в науково-технічних текстах звичайної ситуації двосторонньої комунікації, що відбива-

ється на манері викладу і свідчать про максимальну узагальненість, абстрагованість і певну самоізоляцію наукової мови. Національні особливості українського синтаксису здебільшого виявляються у вживанні односкладних речень. Безособові конструкції відкривають нову перспективу для дослідження інформаційної структури висловлень та прагматичних ролей, що стосується автора висловлення та джерела інформації.

Література:

1. Дядюра Г. М., Кухарева-Рожко В. І., Ракшанова Г. Ф. Когнітивно-комунікативні аспекти наукового тексту : монографія. Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2013. 226 с.
2. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). Київ : ТОВ «Міжнар.фін. агенція», 1997. 303 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ : Наукова думка, 1983. 218 с.
4. Загнітко А. П. Проблеми односкладного речення у сучасній лінгвістиці. Лінгвістичні студії : Збірник наук. праць. Донецьк, ДонДУ, 1997. Вип. 3. С. 17–26.
5. Коваль Л. М. Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан -ЛТД», 2015. 316 с.
6. Shevelov G. The vicissitudes of a Syntactic Construction in Eastern Slavic Impersonal sentences in -no, -to with the ace sg of object. Scando – Slavica. Tomus 15. 1969. S. 171–186.
7. Wiczorek D. Ukrainiskj pierfjekt na -no, -to na fonie polskiego pierfjektka. Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 115 s.
8. Даниленко А. Форми на *-no, -to* в українській мові : спроба типологічної реконструкції. Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків : Око. 1994. Т. 2. С. 113–126.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. **МТФ** – Загальні основи фізики : У 2-х книгах : Кн. 1. Механіка. Термодинаміка та молекулярна фізика. Навч. посібник / І. Г. Богацька та ін. ; за ред. Д. Б. Головка. Київ : Либідь, 1998. 192 с.
2. **ПКП** – Проектування контрольних пристроїв : Методичний посібник до курсового та дипломного проектування з технології машинобудування для студ. спец. 7.090202 всіх форм навчання / Укл. А. І. Боровик. Черкаси : ЧПІ, 2001. 44 с.
3. **Ф** – Корсак К. В. Фізика : Для вступників до вищих навчальних закладів. – 3-є вид. Київ : Либідь, 1995. 240 с.
4. **ФА** – Фізика. Астрономія : Пробн. підручник для 8 кл. серед. школи / О. І. Бугайов та ін. ; за ред. О. І. Бугайова. Київ : Освіта, 1996. 367 с.

Kukharieva-Rozhko V., Diadiura G. Communicative functions performed by impersonal constructions in modern academic language

Summary. The article reviews impersonal sentences as a tool providing for communicative and cognitive intercourse needs in the academic environment. The need to investigate this syntactic phenomenon on the material of scientific and technical texts arises from expanding functions that science performs in modern society, and therefore, from the growing influence of the scientific style on the modern literary language as a whole. Previous studies have proved that specific communicative parameters of a scientific text are determined by the academics' activities. In particular, the main task of communication in this field is to convey to the recipients the researcher's idea of a certain part of scientific knowledge as accurately as possible. The author's communicative strategy relies on determining a set of expedient and sufficient linguistic means, in particular, syntactic tools enabling the author to optimally convey the cognitive model, that is, to achieve the communicative goal. This study describes impersonal sentences from the communicative perspective. Namely, their communicative load is investigated (the role they play in activating the reader's attention, in maintaining academic discourse, and in the construction of a scientific text). The article has determined that the high frequency of impersonal sentences occurrence in scientific texts is a consequence of a specific feature of the academic style being realized, namely, the presentation's objectivity, although impersonal sentences are frequently used in other functional styles as well. However, in literary and journalistic texts, they are mostly presented by impersonal sentences, which denote processes that do not have a subject. The analysis of modern Ukrainian scientific and technical texts has revealed that academic texts most frequently employ impersonal sentences with Ukrainian modal words that can be translated as follows: *must, have to, necessary, expedient, desirable, allowed, not allowed, impossible*, etc. In these impersonal sentences, the main part (subject or predicate) is most often compound, that is, the impersonal predicative part acting as the main part is always used in conjunction with the infinitive. The study has also determined that impersonal constructions in an academic text perform several communicative functions: indicate the action performed by a general subject or an indefinite number of subjects; remove the subject from the presentation; direct the readers' attention towards the object or the action; express non- categoricalness of the presentation.

Key words: communicative functions, impersonal constructions, scientific and technical text, academic style, one-part sentence, academic language.